

חיי התרבות בגטו טרזיינשטאט
ד"ר מרגלית שלאין * (Dr. Margalit Shlain)
אוקטובר 2011

"האדם נושא עימו את תרבותו", ועל כן, משגורשו אחרוני הקיבוצים היהודיים במרכז אירופה לגטו טרזיינשטאט (טרזין בצ'כית) בצפון מערב צ'כיה, הביאו לפריחה תרבותית בלב השאול, תחנתם האחרונה בטרם הכיליון. פריחה תרבותית זו - שניתן לעמוד במאמר זה רק על מקצתה, גרמה לכך שבזיכרון הקולקטיבי של תקופת השואה מתקיימת במידה מסוימת עד היום, באורח פרדוכסלי, תדמיתו של גטו טרזיינשטאט, כגטו שתנאי החיים בו היו תקינים, בהתאם לתדמית שמערכת התעמולה הגרמנית ניסתה להציג.

גטו טרזיינשטאט הוקם ב-24 בנובמבר 1941, בפרוטקטוראט של בוהמיה ומוראביה בעיר המבצר טרזיינשטאט. הוא נועד לשמש כביכול "עיר יהודית" בעבור יהודי הפרוטקטוראט, אך **למעשה, שימש כמחנה ריכוז ומעבר למחנות ההשמדה, שפעל עד השחרור ב-8 במאי 1945**. הגטו התקיים במשך שלוש וחצי שנים ואכלס בשיא (בספטמבר 1942) 58,491 אסירים יהודים. בתקופה זו נשלחו אליו כ-158,000 יהודים מה: פרוטקטוראט של בוהמיה ומוראביה, גרמניה, אוסטריה, הולנד, דנמרק, סלובאקיה, הונגריה ומפונים ממחנות הריכוז. 35,409 מהם נספו בטרזיינשטאט מתמותה "טבעית" של חולי ורעב; 88,129 נשלחו במשלוחים להשמדה ב'מזרח' ורק 4,136 מהם שרדו. ב-8 במאי 1945, ביום השחרור על-ידי הצבא האדום, נותרו בו כ-30,000 יהודים.

גטו זה קיבל צביון מיוחד משום שהגרמנים רצו להפכו לגטו ליהודים זקנים וליהודים בעלי זכויות מגרמניה ומאוסטריה, כפי שהצהיר היידריך בועידת ואנזה' שהתכנסה ב-20 בינואר 1942, בברלין; ולהשתמש בו כ'חלון ראווה' לצורכי התעמולה הנאצית, להטעיית גורמים בינלאומיים, ולהזמת ה"שמועות" על היחס שנוקטים הגרמנים כלפי היהודים מ"הרייך הגרמני הגדול" שגורשו למחנות, ועל השמדתם בשטחי ה'מזרח'. חיי הקהילה שהתפתחו בו הושפעו ללא ספק מאופיים של היחידים שהנהיגו אותו, מאמונותיהם ומדרכם. מאמצים עילאיים של חברי הנהגת הגטו להציל את התושבים, או למצער להאריך את תקופת שהותם בגטו, נשאו פרי, ובכך יצרו חברה שבתוך האבדון שמרה על ערכי האדם ועל צלם אנוש.

חיי התרבות בטרזיינשטאט החלו כבר בשבועות הראשונים של קיום המחנה, במתכונת מצומצמת, כפי שתארה השחקנית נאוה שאן, בספרה, **להיות שחקנית**:

זכור לי אחד הערבים הראשונים במחנה. ישבנו על רצפת החדר הבוצית, הבלתי מרוצפת, דחוסים... כאשר התברר לאנשים שאני שחקנית, נתבקשתי "לתת משהו". נענית להם. זכרתי בעל-פה ספרי שירה שלמים, קטעי מחזות, עשרות מונולוגים. וכך התחלתי לנדוד בין קסרקטינים ובלוקים, בערבים לאחר יום העבודה. בעת העבודה חשבתי רק על ההרכב לתכנית הערב ושיננתי את הטקסטים.

בשעות הערב, בתוך הקסרקטינים הנתונים בעוצר, הרגישו רבים בדחף ליצור ולתעד, לכתוב שיר או יומן לצייר, להקריא, לנגן ולשיר. ההופעות ביטאו את הצורך של האמן ואת צימאנו של קהל המאזינים לשמוע יצירות בנות התרבות שנקטעו ממנה. הלגה וייסובה שהגיעה כילדה לגטו, בראשיתו, כתבה:

במזוודה שארזתי לפני צאתי לטרזין היו בלוק ציור, קופסה של צבעי מים, גירים ועפרונות. הצבעים החזיקו מעמד כמעט 3 שנים... אחר כך השתמשתי בכל פיסת נייר שהצלחתי למצוא. כך ציירתי קרוב ל-100 ציורים.... מכיוון שלא היו תמונות באותם ימים, ציורים היו התייעוד הדוקומנטרי היחיד.

עד דצמבר 1942 היה קיים איסור של המפקדה על העיסוק המוזיקלי בגטו, אבל היו אסירים שהעזו להפר את האיסור. הם מצאו מעט כלי נגינה בגטו והשמישו, למשל, פסנתר ללא רגליים, וגם הבריחו כלים בתוך מזרונים לגטו. תארה רות אליעז, בספרה **רוח חיים**:

לא היו תווים; המוזיקאים ניגנו לפי זיכרונם בעל-פה בלי שגיאות. היה זה מעשה ראוי להערצה... הקונצרט הראשון שנכחתי בו נערך בעליית גג... הנגנים ישבו, וקהל השומעים עמד על רגליו והאזין בשקט מופתי לצלילים הנפלאים. המקום נשמר היטב. שומרים שעמדו ליד החלון שבעליית הגג צפו החוצה, ואחרים עמדו על המדרגות. זה היה אחד הקונצרטים החגיגיים ביותר שנזדמנו לי בחיי.

חיי התרבות בטרזיינשטאט סיעו לאסירים הכלואים בגטו במאבק על שמירת זהותם מול ניוול החיים, התמותה מרעב ומחולי, והאיום המתמיד בגירוש ל'מזרח'. במסגרת המחלקה ל"עיצוב שעות הפנאי" של המינהל-העצמי היהודי בגטו, שהיו בה 276 עובדים, אורגנו מסגרות אלטרנטיביות לשמירת התרבות והערכים: בספרות, אמנות, מוזיקה ותיאטרון, הרצאות וסימינרים, מסגרות חינוך, ספורט ועוד, במטרה: **לחיות את היום, שמירת האני, מאין.**

המחלקה ל"עיצוב שעות הפנאי", ארגנה מאות מרצים לאלפי הרצאות וערבי קריאה והצגות תיאטרון, כמו: **הקבר** מאת ג'ירי וולקר; הקומדיה **שידוכין** מאת ניקולאי גוגול, בבימויו של גוסטב שורש לתפאורה של פרנטישק זלנקה;

קול אנוש מאת ז'אן קוקטו, הצגת היחיד של נאוה שאן,¹ ומחזות לילדים שביימה כמו: **הגחליליות** לפי ספרו של הסופר הצ'כי יאן קרפיאט יחד עם רקדנית הבלט קמילה רוזנבאום, ו**מוגלי** לרודיארד קיפלינג; או תיאטרון הבובות שבמעונות הילדים. הנהלת המחלקה קיימה דיונים שבועיים שבהם נתקבלו החלטות על האירועים שיופקו מהיבטים אידיאולוגיים ואסתטיים. נוכח העניין הנרחב במופעי התרבות בגטו, היה צריך לשוב ולחזור על ההצגות שהתקיימו לרוב בעליות גג צפופות. כל האירועים היו ברמה ובכמות שניתן להשוותם להיצע בעיר גדולה בימינו, למרות שהפקת כל אירוע היתה כרוכה בקשיים ובמאמצים רבים. הסופר הצ'כי נורברט פריד אמר ב-1964: "עד היום אני פוגש מכרים שלוחשים לי: בינינו לבין עצמנו, שפע של תרבות כפי שהיה בטרזין לא מצאתי באף מקום אחר".

על התיאטרון בטרזיינשטאט וחשיבותו לאסירי הגטו, כתבה רות בונדי בספרה **שברים שלמים**:

מה גדול כוחו של תיאטרון למדתי לדעת בגטו טרזין. בעיצומה של הדרמה הכבירה שהתחוללה סביבם יום-יום, בזרם הבלתי-פוסק של טרנספורטים המגיעים לגטו וטרנספורטים היוצאים ממנו אל הבלתי-נודע, היו אסיריו צמאים לתיאטרון, כשחקנים וכצופים, ולא רק לקומדיות קלילות השכיחות לפחות לשעה את ההווה השוחק ואת העתיד המאיים, או לקברטים סאטיריים ההופכים כאב לצחק – אלא להצגות תיאטרון מנותקות, כביכול, מכל הכאן והעכשיו, כמו **השידוכין של גוגול**. אסירי הגטו היו מוכנים לשלם במזון בעד הזכות ללמוד משחק, להיות נוכחים בהצגה, לוותר ביום הקריאה לטרנספורט על שעה יקרה לאריזת חפצים לדרך מזרחה, כדי לראות הצגה עד תומה, הם היו השחקנים, הם היו הצופים, הם היו הטרגדיה.

ההומור והסאטירה סייעו לאסירים בטרזיינשטאט להתגבר על אימת הגירוש, הרעב והגעגועים לבית והביאו להם מעט נחמה ואשליה של "חיים כאילו". על כך מעידים הסיפורים שהתפרסמו בהמשכים בעיתוני הילדים: "גורלה של משפחת מייסלושין" בעיתון **קאמרד**, והמדור "סיורים ברחבי טרזין", בעיתון **וּדְם**; וכן הטקסטים למופעי הקברט ובעיקר העיתון ההומוריסטי "שלום ליום שישי". בגטו הועלו כמה הפקות רווי סאטיריות, שהתקיפו לעתים באומץ את הנהלה היהודית ואת התנאים הבלתי אנושיים בגטו. קארל שוונק, הצ'כ², הקים את הקברט הראשון, כתב, הלחין וביים הצגות ומופעי רווי בהשתתפותו, ביניהם: **כרטיס האוכל האבוד**, **לחיי החיים ורוכב האופניים האחרון** - אלגוריה נועזת ואבסורדית ששילבה הומור גרדו מים בבדיחות שהיו שגורות אצל יהודים באירופה בשנים שבין שתי מלחמות העולם. מאוחר יותר, הקים גם קורט גרון,³ יליד ברלין, קברט סטירי שהעלה את המחזה המוזיקלי **קארול** בביצוע תזמורת הג'ז בגטו, **הגטו סווינגרס**⁴ למוסיקה של מרטין רומן.

לאחר שמועצת-הזקנים הצליחה להשיג מהמפקדה היתר להחזקת כלי נגינה ולהשמעת מוזיקה בפומבי, הקימו מוזיקאים הרכבים שונים, כתבו יצירות גם בתנאים הקשים של הגטו, והפעילות המוזיקלית פרחת: נערכו קונצרטים סימפוניים וקאמרליים ליצירותיהם של מלחינים כמוצרט, בטהובן, ורדי, ברהמס וינאצ'ק, התקיימו ערבי שירה והועלו אופרות **ככרמן** מאת ביזה, **טוסקה** מאת פוצ'יני, **נישואי פיגארו** מאת מוצרט או **הכלה המכורה** של סמטנה, בהשתתפות תזמורות ומקהלות; מופעי הקברט של שוונק, גרון ועוד, בביצועם של אמנים מקצועיים וחובבים. הנגנים היו מוכנים לנגן בלא תנאים מינימליים, בחשכת הקסקרטין לאחר שעות העבודה, לכתוב יצירות מוזיקליות מורכבות ולהופיע בפני הקהל. היזמות הרבות של המבצעים הביאו לכינונה של מחלקת המוזיקה בתוך המחלקה ל"עיצוב שעות הפנאי" בראשותו של ויקטור אולמן,⁵ שטיפלה בהיבטים הארגוניים של ההופעות ובתגמול מינימלי למבצעים.

"טרזיינשטאט הביאה דווקא להעצמת הפעילות המוזיקלית שלי, לא להכשלתה", כתב ויקטור אולמן, הבכיר והמפורסם במלחיני הגטו. "בשום פנים לא ישבנו ובכינו על נהרות בבל. מאמצינו האמנותיים תאמו לתשוקת החיים שלנו - ואני משוכנע שכל מי שאי-פעם נאבק, בחיים ובאמנות, כדי לכפות צורה על תוכן סרבן, יסכים עמי".

הקהל בגטו נהר לכל הופעה כדי לזכות בשעה של התעלות ובריחה ממצוקות הגטו, אך לא פחות חשובה היתה ההזדמנות לפגוש בני משפחה ומכרים, שהופרדו מהם במגורים ובעבודה. בתנאי הצפיפות הנוראה בגטו, היתה זו

*ד"ר מרגלית שלאין, חוקרת שואה, יועצת אקדמית לבית טרזין, גבעת-חיים, איחוד.

1 נאוה שאן, Nava Shan (ואוה שנובה) (1919-2001) שחקנית ילידת פראג. ביולי 1942 נשלחה לטרזיינשטאט ושימשה שם כשחקנית ובמאית. שרדה בגטו עד השחרור ב-1945

2 קארל שוונק (Karel Svenk) (1917-1945), אמן יליד פראג שנשלח לטרזיינשטאט בנובמבר 1941, בנובמבר 1941 נשלח לטרזיינשטאט, והקים שם את הקברט הראשון, כתב, הלחין וביים הצגות ומופעי רווי בהשתתפותו, באוקטובר 1944 נשלח לאושוויץ ונספה בצעדת המוות באפריל 1945.

3 קורט גרון (Kurt Geron) (1897-1944), יליד ברלין, שחקן ובמאי קולנוע, שגורש לטרזיינשטאט ב-1943. הקים בגטו קברט עם הצגה מוזיקלית **קארול**. ב-1944 הטיל עליו מפקד המחנה, לביים ולהפיק סרט תעמולה על הגטו בשם: **טרזיינשטאט - סרט תיעודי מאזור ההתיישבות היהודית** - Ein - לפני שהסרט הושלם. זה היה גם גורלם של "השחקנים" ואלפי הניצבים, שהשתתפו בסרט נכפתה עליהם.

4, תזמורת הג'ז בגטו, **הגטו סווינגרס**, כללה את הנגנים מגרמניה: אריק פוגל (Eric Vogel and) ופאבל ליפנסקי (Pavel Lipensky), בניהולו של פסנתרן הג'ז מרטין רומן (Martin Roman). הם נשלחו לאושוויץ באוקטובר 1944 ומהם שרד רק מרטין רומן.

5 ויקטור אולמן (Viktor Ullmann) (1898-1944), מלחין יליד שלזיה תלמידו של שנברג, שנחשב ליוצר רבגוני ולדמות מרכזית בחיי המוזיקה של פראג. ב-1942 גורש לטרזיינשטאט. הוא לא זכה להעלות האופרה **אטלנטיס** שכתב בגטו, מכיוון שכל מבצעה גורשו באוקטובר 1944 לאושוויץ. יצירתו האחרונה, **סיפור אהבתו ומותו של נגן הקרן רילקה** למילותיו של המשורר ריינר מרייה רילקה, נכתבה בסמוך לגירושו מהגטו, ונותרה בגרסתה הבלתי גמורה. ב-2010 כיתת קומפוזיציה בהנחיית המלחין ד"ר מיכאל וולפה ביצעה יצירה זו לראשונה בישראל.

לעתים האפשרות היחידה להיפגש. הם הקשיבו בדממה לרסיטלים של הפסנתרנים גדעון קליין⁶ וג'יימס סימון⁷, לרביעיות כלי המיתר שייסד אגון לדץ⁸ ולתזמורת תחת שרביטם של מנצחים כקארל אנצ'רל⁹.

המשפיעים ביותר על חיי המוזיקה בטרזיינשטאט היו ויקטור אולמן ורפאל שטר בתחום הקלסי, קארל שוונק בקברט, והאנס קראסה¹⁰ באופרת הילדים **ברונדיבאר**, העוסקת באופן סימבולי בניצחון הטוב ותבוסת הרשע. האופרה הועלתה בגטו 55 פעמים בהשתתפות ילדים רבים, שהתחלפו לעיתים קרובות בגלל השילוחים למחנות המוות. **ברונדיבאר** הוצגה גם בפני משלחת הצלב האדום הבינלאומי בעת ביקורם בטרזיינשטאט ביוני 1944 ובסרט התעמולה על הגטו.

ויקטור אולמן ניהל בגטו סדנה למוזיקה מודרנית ומופעים מוזיקליים, חיבר יצירות לפסנתר, שירה אמנותית (לידר), יצירות קאמריות ותזמורתיות, שהמשמעותית ביניהן היתה האופרה **קיסר אטלנטיס**, שכתב ב-1943 לליברית של פטר קין. זוהי יצירה אלגורית, קריאת תגר על השלטון הנאצי. קיסר אטלנטיס הדמיונית, מכריז על מלחמה עולמית ומזמין את בן-בריתו הוותיק, המוות, לחבור אליו. ואולם, המוות מתפטר מתפקידו על-ידי שבירת חרבו. מעתה לא יוכל איש למות - כי ברגע שהפך המוות ללא אנושי, אין לו יותר משמעות. סמכות הקיסר מתמוטטת ומתפשט מרד, הוא סובל ומבקש מהמוות לחזור, אלא שזה מתנה את שובו בכך שהקיסר יהיה קורבנו הראשון. בלית בררה הקיסר מסכים ומצר על כך שלא עלה בידו להשמיד את כל הגזע האנושי לפני מותו. האופרה מסתיימת בשירה: **"בוא מוות ושכון בלבנו. למדנו לכבד את הכאב ומכאובי אחינו. אל נא נישא את שמו של המוות לשווא"**.

במשך הזמן אפשרו הגרמנים ליהודים האסורים לקיים פעילות חברתית אינטנסיבית בגטו, משום שהכשירה בשבילם את הקרקע להפוך את טרזיינשטאט ל'חלון ראוה' לצרכי התעמולה הנאצית, ומנגד, הפסקת פעולתה לזמן מה, הייתה אחד מצעדי העונשין שמפקד המחנה היה מטיל כעונש קולקטיבי על הגטו. בספטמבר 1943 קיבל המנצח והפסנתרן רפאל שטר¹¹ הוראה מה-ס"ס, לנצח על ה **רקוויאם של ורדי**, שבעבורו הקים מקהלה של כ-150 זמרים וארבעה סוליסטים. מאחר שרוב צוות המבצעים נשלח לאושוויץ היה עליו לחזור ולהקים מחדש, פעמיים, מקהלות לביצוע היצירה. ביוני 1944 נדרש להציגה בפני משלחת הצלב-האדום הבינלאומי, איימן וקציני ס"ס נוספים, ובאוקטובר 1944 נשלח מטרזיינשטאט יחד עם המקהלה האחרונה שהקים ומוזיקאים נוספים למוות באושוויץ.

מהשבועות הראשונים לקיום המחנה החלה לפעול גם **מערכת של אלפי הרצאות מדעיות**, שמשכה מאזינים רבים, שהתארגנו בקבוצות לימוד בנושאים שונים כגון: היסטוריה ופילוסופיה יהודית בראשות הרב ד"ר ליאו בק, והרב ד"ר בנימין מורמשלטיין, זקן-היהודים השלישי בגטו, והרבנית רגינה יונאס. ד"ר פאול אפשטיין, זקן - היהודים השני בגטו, הקים סמינריון לכלכלה מדינית הרצה בו וארגן הרצאות בנושאי אתיקה, פסיכולוגיה של ההמונים ועוד. בספרות, הרצו למשל על עגנון וכתביו. בגטו התקיים עיתון בעל-פה ששימש במה לדיון פומבי בבעיות האקטואליות בחיי הגטו. פיליפ מאנס¹² הקים את **קבוצת ההרצאות של מאנס**, שבמשך שנתיים קיימה למעלה מ-500 הרצאות וערבי קריאה במסגרת ה"מחלקה לעיצוב שעות הפנאי". מיוחדת במינה הייתה שיטת ההרצאות שהונהגה על-ידי מינהלת הנוער שהשתדלה למלא את הזמן הפנוי בתוכן לימודי של בית-ספר תיכון, ובקורסים אוניברסיטאיים. תחת כותרות שונות נלמדו: מתמטיקה, פיסיקה, היסטוריה, ספרות, תולדות האומנות, טכניקה וחקלאות. הלימודים היו אסורים והתקיימו במחתרת במסווה המחלקה לטיפול בנעור', שבראשה הועמד אגון (גונדה) רדליך מפראג וכממלא-מקומו שימש פרדי הירש, מגרמניה. קו החינוך שהתווה אגון רדליך היה יהודי ציוני, אבל כל מדריך חינוך לפי השקפת עולמו: הציונית, קומוניסטית, צ'כית-לאומית ועוד.

היהודים שגורשו לגטו היו בני דור **שהשירה, הכתיבה והקריאה היוו חלק חשוב בחייו**. רבים לקחו עמם לגטו קובצי שירה וספרים אהובים, כך שבגטו התארגנה ספרייה בת אלפי ספרים. הם כתבו שירים ויומנים מתוך צורך פנימי ונטלו אותם עמם בעת הגירוש מהגטו, אי לכך נשתמר רק מיעוט ממה שכתבו.

6 גדעון קליין (Gideon Klein)(1919-1945), יליד מוראביה, מלחין ופסנתרן מחונן. בדצמבר 1942 גורש לגטו הופיע כפסנתרן סולן וכמלווה, וכתב יצירות מוזיקליות רבות למקהלות, מוזיקה לתיאטרון ועוד. באוקטובר 1944 נשלח לאושוויץ ומשם נשלח למחנה עבודה ונפטר שם בינואר 1945.

7 ג'יימס סימון (James Simon) (1880 - 1944), יליד ברלין, מלחין, פסנתרן ומוזיקולוג. באפריל 1944 נשלח לטרזיינשטאט בגטו ניגן ברסיטלים, הלחין מזמורי תהילים ושימש כמרצה. באוקטובר 1944 ניספה באושוויץ.

8 אגון לדץ' (Egon Ledec) (1889-1944), יליד בוהמיה, נכר ומלחין. בדצמבר 1941 גורש לטרזיינשטאט. בגטו הקים רביעיות לכלי מיתר והופיע כנגן ראשי בתזמורת. באוקטובר 1944 ניספה באושוויץ.

9 קארל אנצ'רל (Karel Ančerl) (1908-1973) ' יליד צ'כיה, מנצח. ב-1942 גורש לטרזיינשטאט והתערה שם בחיים המוזיקליים וכמנצח. באוקטובר 1944 נשלח לאושוויץ ושד.

10 האנס קראסה (Hans Krasa) (1899-1944), מלחין יליד פראג. ב-1938 כתב את אופרת הילדים **ברונדיבאר** לטכסט של המחזאי אדולף הופמייסטר. באוקטובר 1944 ניספה באושוויץ באוקטובר 1944.

11 רפאל שטר (Raphel Schaecher) (1905-1944), מנצח ופסנתרן שגדל והתחנך בברנו ובפראג. בנובמבר 1941 נשלח לטרזיינשטאט, מראשוני הפועלים לחיי התרבות שם. הפיק וניצח על מגוון מופעים מוזיקליים בגטו, ביניהן האופרה **הכלה המכורה של סמטנה**, שזכתה להצלחה רבה, וכאמור גם על ה **רקוויאם של ורדי**. באוקטובר 1944 נשלח מטרזיינשטאט יחד עם המקהלה האחרונה שהקים אל מותו באושוויץ.

12 פיליפ מאנס (Philipp Manes) (1875 -1944), פרוון מברלין, גורש לטרזיינשטאט ביולי 1942. ניספה באושוויץ באוקטובר 1944.

אילזה ובר¹³ ממוראביה, כתבה כמאה שירים בגרמנית ובצ'כית, שבהם ביטאה את מצוקת הגטו ואת געגועיה. עליזה אהרמן-ש"ק¹⁴, מפראג, כתבה בגטו יומן, כעדה מתבוננת בהוויית טרזיינשטאט: "אכתוב כמיטב יכולתי עדות שתשרוד אחר... לומר לעולם ולזמן, מה שהתרחש כאן... בגולה, ב-1944". פיליפ מאנס כתב מדי יום יומן בן 1,000 דפים ותיאר במפורט דמויות ואת חיי היום יום בו עד לגירושו לאושוויץ. לאחר המלחמה התפרסם יומנו בספר: **כאילו החיים: יומן מלחמת העולם השנייה מגטו טרזיינשטאט**.

הציור היה היבט אמנותי נוסף שפותח בגטו. רבים ניצלו את שעות הפנאי לציור ולמלאכת יד. ציירים וגרפיקאים שעבדו במחלקה הטכנית, של המינהל-העצמי היהודי, בראשותו של בדריך פריטה¹⁵ הכינו תרשימים טכניים לצורכי הגטו והמפקדה הגרמנית ותמונות נופ של הגטו, ותמונות שהציגו אותו כביכול כעיר "נורמלית". הם ניצלו את נגישותם לחומרים וציירו בהסתר, כתחליף לראיות מצולמות, מאות ציורים שהמחישו את המציאות הקשה בגטו ואומללות הפרט, במיוחד הזקנים, והצליחו להבריח חלק מהם מחוץ לגטו. זו היתה הסתכנות ביועין, וביוני 1944 עלתה לבכירי הציירים: פריטה, אוטו אונגר, ליאו האס,¹⁶ נורברט טרולר ופליקס בלוך ולבני משפחותיהם, במאסר בבית הסוהר של הגסטאפו ב"מבצר הקטן" שליד הגטו, בעינויים ובמוות. בין אמני הגטו, שעסקו בתיעוד חיי היום יום בו היו גם פטר קין,¹⁷ ד"ר קארל פליישמן¹⁸ ויו ספיר¹⁹ לעומתם, הציירת פרידל דיקר-ברנדייס,²⁰ מאמני הבאוהאוס החשובים בתקופתה, מיעטה לצייר בגטו והקדישה את כל זמנה כמורה לאמנות לאלפי ילדים, וידעה למשוך אותם לפעילות יצירתית. בתנאי הגטו הביאה למיצוי קיצוני של החומר, תוך סינתזה - אימוץ והתאמה של שיטת החינוך של מונטסורי והפילוסופיה של התרפיה, באמצעות האמנות של אסכולת הבאוהאוס. שיטה, שהקלה על הילדים להבין את הרגשותיהם ואת סביבתם המאיימת, ושיקמה את תודעתם המעורערת. פרידל ורוב תלמידיה ניספו באושוויץ, אך רוחם ומורשתם נשתמרו לעד, בציוריהם המהווים עדות ליצירתיות וחיוניות, שהתקיימו בעיצומה של תקופת האימה הנוראית של השואה.

חלק מהאסירים בגטו ערערו על הפיתוח המואץ של חיי התרבות שהגיע לשיא במהלך 1944 במסגרת המאמץ הגרמני ל"ייפוי" המחנה לקראת ביקור משלחת הצלב-האדום הבינלאומי בטרזיינשטאט ביוני 1944. ראש המשטרה, ד"ר קארל לוונשטיין, דימה אז את פעילות המחלקה ל"עיצוב שעות הפנאי": "לריקוד על הר געש", ואגון רדליך, תאר ביומנו את הקוטביות בחיי הגטו: "אלוהים איזה חיים! רב-גוניים, איומים, מלאי ניגודים וזורמים מה, נרא מהר. הצגת קברט מצד אחד ולידה זקנים גוססים". השחקנית נאוה שאן, לעומתם, הצדיקה את הפעילות התרבותית האינטנסיבית שהתקיימה בגטו, כאמצעי לשמירת הזהות האישית של היהודים האסורים בו.

בזיכרון הקולקטיבי של השואה, זכו חיי האסירים בגטו טרזיינשטאט לתיאור מיתי, על אף המצוקות והסבל, הרעב, החולי והאימה היום יומיים, כפי שהעירה רות בונדי, חוקרת הגטו:

לפעמים נוצר הרושם כאילו אסירי הגטו הלכו מהצגת תיאטרון להצגת אופרה, מהרצאה להרצאה, מקונצרט לקונצרט, מקברט לקברט. ולא היא. בשמונה-עשר החודשים ששהיתי בגטו זכיתי לראות הצגה אופרה אחת והצגת תיאטרון אחת, ואסירים רבים לא זכו אף לזה, ולא מחוסר עניין בתרבות. העבודה הקשה, העמידה בתור לאוכל, לברז מים, לבית שימוש; הרצון להספיק לראות לפני העוצר, שהחל לרוב בשמונה בערב, את ההורים או את הבעל, האישה, הילדים, החבר; התחלואה הרבה, אימת הטרנספורטים, האבל על אב או על אם שמתו בגטו – הכוחות נדרשו בראש ובראשונה לקיום היומיומי.

יש להעריך את המאבק לשמירת החיים, התרבות והזהות היהודית בטרזיינשטאט. בתוך האבדון יצרו האסירים היהודים חברה ששמרה על ערכי האדם ועל צלם אנוש, כנגד מאמצי הגרמנים למחוק את אנושיותם- להופכם למקפץ- לאין, למרות שהסוף היה בלתי נמנע.

¹³ אילזה ובר (Ilse Weber) (1903-1944), משוררת, ילידת מוראביה. נשלחה לגטו ב-1942. שני שיריה המפורסמים ביותר הם שיר הערש *Wiegala* והשיר *אני פוסעת דרך טרזיינשטאט*, על הכאב והגעגועים לחופש. הצטרפה לבנה הקטן טומי ונשלחה עמו אל מותם באושוויץ באוקטובר 1944.
¹⁴ עליזה אהרמן-ש"ק (Alisah Shek (b. Ehrmann) (1927-2007), ילידת פראג. נשלחה לטרזיינשטאט בשנת 1943 ושרדה שם.
¹⁵ בדריך פריטה (Bedrich Fritta) (פריץ טאוינג) (1909-1944), צייר מצ'כיה. נשלח במשלוח הראשון לגטו 24.11.1941 וביוני 1944 נשלח עם בני משפחתו ל"מבצר הקטן" שליד טרזיינשטאט ומשם לאושוויץ והומת שם. בנו הקטן טומי שרד ואומץ על-ידי הצייר ליאו האס.
¹⁶ ליאו האס (Leo Haas) (1901-1983), יליד אופבה, צ'כיה. באוקטובר 1939 גורש למחנה ניסוקו, אזור לולבלין וצייר ממראות המחנה. חזר ב-1940 ובינואר 1942 גורש לטרזיינשטאט. ביולי 1944 נשלח ל"מבצר הקטן" שליד הגטו ומשם באוקטובר 1944 לאושוויץ וניספה שם.
¹⁷ פטר קין (Peter Kien) (1919-1944) צייר ומשורר צ'כי. שנשלח לטרזיינשטאט בדצמבר 1941. באוקטובר 1944 ניספה באושוויץ בנובמבר 1944.
¹⁸ קארל פליישמן (Karel Fleischmann) (1897-1944), יליד קלטובי, צ'כיה. רופא עור שהיה גם צייר וכתב. באפריל 1942 נשלח לטרזיינשטאט והתמנה עובד בכיר של רשות הבריאות בגטו. חיי היום יום שימשו לו להשראה לציורים רבים, לשירים ומאמרים. באוקטובר 1944 ניספה באושוויץ.
¹⁹ יו ספיר (Jo (Joseph) Spier) (1900-1978) צייר יליד הולנד, שגורש לטרזיינשטאט באפריל 1943 ועבד בחדר הציירים שבמחלקה הטכנית. בהוראת המפקדה הגרמנית השתתף בתהליך "ייפוי הגטו" ב-1944 וצייר אלבום תעמולה "תמונות מטרזיינשטאט". שרד ושוחזר בגטו.
²⁰ פרידל דיקר-ברנדייס (Friedl Dicker-Brandei) (1898-1944), ציירת, ילידת וינה, שעברה לברלין ולפראג והותירה כ-900 ציורים. ניספה באושוויץ.